

Түркі халықтары ынтымақтастығы кейбір мәселелерінің Түркия деректері мен тарихнамасындағы көрінісі (XIX ғ. соңы – XX ғ. бірінші ширегі)

*М.Ш. Эгамбердиев^а, А.М. Азмұханова^б

^аӘл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com)

^бЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: aiaz67@mail.ru)

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:

Түркия, Османлы,
Ресей империясы,
деректер,
тарихнама, түркі
халықтары,
ынтымақтастық.

XFTAP 03.00.00

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-1517-2023-3-72-91>

АННОТАЦИЯ

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бірінші ширегі түркі халықтары үшін қиын-қыстау кезең болды: патшалық Ресейдің рухани отарлау саясаты белең алды, жәдидшілдік әрекеті мен түрікшілдік қозғалысы өрістей түсті, түркі халықтары осы идеялардың шеңберінде ынтымағын арттырды, Ресейдің тұтас империялық саясаты өзгеріп, қатарынан екі революциялық науқан өтті, большевиктердің атеистік және ашаршылық пен қуғын-сүргін саясаты жүзеге асырылды. Бұл кезең отандық авторлар тарапынан жан-жақты зерттеліп, оның «ақтаңдақ» беттері ашылып келеді. Дегенмен аталған тарихи кезең бауырлас ел болып табылатын Түркия деректері мен тарихнамасында әлі зерделеніп үлгерген жоқ. Хронологиялық шеңбер ретінде таңдалған кезеңге байланысты түркиялық деректердің басым бөлігі Түркия Республикасы Премьер-министрі мұрағат қорларында, Османлы мемлекетінің кеңесінде, Анкара қаласындағы Ұлттық кітапхананың сирек қорларында шоғырланған. Түркі халықтарының өзара ынтымақтастығы мәселелеріне қатысты зерттеулер мен тарихнамалық негіз екі кезең бойынша қарастырылып, түркиялық ғалымдардың еңбектері кеңінен пайдаланылды.

Мақаланың негізгі мақсаты – XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бірінші ширегінде түркі халықтарының өзара ынтымақтастығын түркиялық деректер мен тарихнамасында кешенді түрде саралау. Қойылған мақсатқа қол жеткізу үшін түркиялық деректер мен мұрағат қорларында сақталған материалдарды салыстырмалы әдіспен сұрыптау және Түркия тарихнамасында қалам тартылған жәдидшілдік, түрікшілдік пен ислам, мұсылмандық мәселелері, ұлттық бірегейлік және саяси-мәдени күрес тақырыптары тарихилық ұстаным негізінде зерделенді.

Received 20 May 2023. Revised 02 June 2023. Accepted 20 August 2023. Available online 30 September 2023.

Дәйексөз үшін:

М.Ш. Эгамбердиев, А.М. Азмұханова Түркі халықтары ынтымақтастығы кейбір мәселелерінің Түркия деректері мен тарихнамасындағы көрінісі (XIX ғ. соңы – XX ғ. бірінші ширегі) // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – №3. – 72-91 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-1517-2023-3-72-91>

For citation:

M. Egamberdiyev, A.M. Azmukhanova Some aspects of cooperation of the Turkic peoples in Turkish sources and historiography (the end of 19th – first quarter of the 20 centuries) // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No3. – P. 72-91. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-1517-2023-3-72-91>

Кіріспе

Кезінде отаршылдық мақсатта жазылған теориялық-методологиялық еңбектер мен Кеңес өкіметі жылдарында коммунистік идеология құрсауында қалған тарихты зерттеу әдістемесін ой елегінен өткізіп, оны ұлттық ұстаным негізінде қарастырудың маңыздылығы күн өткен сайын артуда. Бұрынғы КСРО құрамы мен Түркиядағы түркі халықтарының өзара ынтымақтастығының даму тарихын жаңаша тұрғыдан зерттеудің теориялық-методологиялық, деректік негіздері мен тарихнамалық деңгейі әлі күнге дейін кешенді түрде зерделенбеген. Себебі тарихты зерттеудің маркстік-лениндік методологиясы оған жол бермей, мәселені бір жақты, бұрмалап қарады және бұл әдісті зерттеушілердің санасына жоспарлы түрде енгізген-ді. Осының салдарынан түркі халықтарының тарихы бір-бірінен бөлек қарастырылып, әрбір түркі халқы өз тарихын мемлекетінің идеологиясы аясында дәріптеуді жалғастыруда. Әсіресе XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы түркі халықтарының ұлт-азаттық қозғалыс тарихы, ынтымақтастық мәселесі, идеялық бағыты мен ұлттық бірегейліктің қалыптасу мәселелерінде бірқатар терминологиялардың дұрыс пайдаланылмауын атауға болады. Сондықтан бұл мақалада түркиялық деректер мен оның тарихнамасында XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы түркі халықтарының өзара ынтымақтастығының даму тарихының кейбір мәселелері қарастырылады. Аталған мақсатқа сәйкес түркиялық деректер мен тарихшылардың төменде қозғаған мәселелері негізінде мақаланың міндеттері айқындалды: XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында жәдидтік қозғалыстың өрістеуі және түркі халықтарының ұлттық санасының өсуі мен ынтымақтастығының мәдени-рухани салада дамуын саралау; Ресей империясының рухани отарлау саясатын жалғастырған большевиктік биліктің кезінде ұлттық тәуелсіздік қолданыстың саяси-идеологиялық бағытта дамуы және түркі халықтарының өзара ынтымақтастығының ұлт-азаттық көтерілістер шеңберінде өрбуін талдау; 1922 жылы кеңестік биліктің орнауы мен тұтас Түркістанның межеленуі және жаңа ұлттық социалистік мемлекеттердің пайда болу тарихын ғылыми тұрғыдан сұрыптау.

Материалдар және зерттеу әдістері

XIX ғасырдың соңына таман Ресейдің отарында қалған түркі-мұсылман халықтары арасында басталған ояну мен жаңарудың тетіктері Түркия деректері мен тарихнамасында қамтылған кең тақырыптың қатарына жатады. Теңіз бен құрлық жолдарының дамуы Ресей түркі-мұсылман халықтарын Османлы еліндегі түрік халқымен араласуына және сол ынтымақтастықтың дамуы арқасында баспа өнімдері мен мерзімді басылымдардың көбеюіне себеп болды. Митхат-паша, Намық Кемал және Зия пашаның жазбалары Орталық Азия түркі халықтарына жетіп, аймақтағы саяси-мәдени ынтымақтастықтың өрбуіне әкелді. Ресейде түркі-мұсылман халықтары тек ынтымақтастықтың арқасында ұлттық бірегейлікті қалыптастыра алатындықтарына сенім артты. Ирандағы Конституциялық революцияның салдары, Үндістандағы отаршылдыққа қарсы идеялар Орталық Азияға басылымдар мен қаржылық байланыстар арқылы жетіп отырды. Ресейдің отарына енген түркі-мұсылман халықтары ұлттық саяси идеология мен мәдени-ағарту саласын

дамыту арқылы еркіндікке қол жеткізе алатындықтарын ұғынды. Дума мүшелігіне өткен түркі халықтарының өкілдері ұлттық тәуелсіздік мәселелерін тілге тиек ете бастады, жер мәселесін көтеріп, аймақтарға орыс келімсектерінің көшін тоқтатуды талап етті, тіл саласында елеулі реформаларды жүргізуді және ана тілін сақтауды, оның ерекшеліктеріне нұқсан тигізбеуді сұрады (Saburgalieva, 2022: 86-95). Революциялық толқулардан кейін әрбір түркі-мұсылман халқы өз ұлттық мүдделерін қорғай бастады. Осы тақырыптарға қатысты деректер Түркияның Ыстамбұлдағы Османлы кеңсесінде, Түркия Республикасы Премьер-министрі мұрағат қорында, Анкара қаласындағы Ұлттық кітапхананың сирек қорында сақталуда. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бірінші ширегі түркі-мұсылман халықтарының саяси-мәдени ояну кезеңі болып есептеледі. Олар ұлттық болмыстарын қорғау мақсатында алғашқыда мұсылмандық болмысты қорғауды қолға алса, XX ғасырдың басында түркілік мәселесін алға тартты. КСРО мен тәуелсіздік жылдары зерттеу нысанына айналған хронологиялық шеңбер ішіндегі түркі халықтарының ынтымақтастық тақырыбы көптеген түркиялық зерттеушілердің назарынан тыс қалмады. Атап айтқанда, XX ғасырдың басында эмиграцияға ұшырап, ғылыми-саяси қызметін Түркияда жалғастырған Зәки Уәлиди Тоған, Юсуф Ақшора, Зия Гөкалп, Азамат Абдулхамит, Ысмайыл Гаспыралы, Аяз Исхаки және т.б. «темір тор» ыдырағаннан кейін Ресейдегі мұсылмандық пен ұлт-азаттық қозғалыстар және түркі-мұсылман халықтарының ұлттық бірегейлік мәселелері мен ынтымақтастықтың мазмұнына байланысты ғылыми ізденістерді Ақдес Нимет Курат, Ибрахим Мараш, Ахат Андижан, Абдуллах Ресжеп Байсун, Шевкет Сурейя Айдемир, Рывдан Акын, Фүсун Үстөл, Нежиметдин Сеферджиоғлу, Хакан Қырымлы және т.б. жүргізді. Зерттеу барысында тарихилық принципін ұстанып, салыстырмалы талдау және деректердің шынайылық дәрежесін анықтайтын модельдеу әдіс-тәсілдері пайдаланылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Ресей империясының отарлау саясатының ерекшелігі, жаулап алған жерлерде орыс халқының жергілікті халықтармен сіңісіп қана қоймай, сол жерлерді ажырамас бөлік деп санап, тек орыс тілі мен мәдениетін дәріптеу және қазіргі британдық тарихшы және саясаттанушы Д.Ливен атап өткендей: «Ресейдің отарлық саясаты қайдан бітеді және империя қайдан басталады?» деген сұраққа жауап беру әлі күнге дейін өз маңызын жоғалтқан жоқ (Ливен, 1999: 299).

Анадолы түріктерінен басқа түркі халықтары толығымен Ресей империясының отарлық аймағына айналғаннан кейін, әкімшіліктің оларға қарсы бағытталған орыстандыру мен шоқындыру саясаты мәдени бірігуіне себеп болды. Ислам діні түркі халықтарының бірігуінің басты факторына айналды. Түркі халықтары оқу-ағарту саласын реформалау арқылы, ұлттық тәуелсіздіктеріне қол жеткізе алатындықтарына сенім артты. Осылайша, Ресей империясының барлық аймақтарында жаңа әдісті мектептер бой көтерді. Бұл жәдидтік қозғалыстың өрістеуіне әкеп соқты. Жәдидтік қозғалыс түркі халықтарының өзара ынтымақтастығының негізін қалады.

Жәдидтік қозғалыстың түрікшілдік идеясының практикалық негізде жүзеге асыру қажеттілігі жөнінде, сондай-ақ оның теориясы мен идеялық бағытын белгілеп, іс жүзіне асырғандар ретінде Юсуф Ақшораның (Ақшора, 1978: 23), Ш.Марджанидің (Mardjani,

1864: 21), Садри Максудидің (Maksudi, 1934: 50), Мұстафа Шоқайдың (Çokayoğlu, 1927: 2), Зәки Уәлиди Тоғанның (Togan, 1981: 32), Зия Гөкальптың (Gökalp, 2019: 134) жұмыстарын ерекше атауға болады. Эмиграцияға ұшыраған бұл көшбасшылар сыртта жүріп, бір жағынан Түркия Республикасының құрылуы мен дамуына орасан зор еңбек етіп, екінші жағынан ғылыми түрікшілдікті дамытқан және империалистік мемлекеттерге қарсы саяси-ғылыми күресін жалғастырған. Осыған байланысты 1996 жылғы мамыр айының 23-і мен 26-сы аралығында профессор Абдулкадир Ювалының ұйымдастыруымен Түркияның Кайсери қаласында Эржиес университетінде «Түркия Республикасының құрылуы мен дамуына қызмет еткен түрік әлемі көшбасшыларының рөлі» атты халықаралық ғылыми конференция өтті (Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş..., 1996). Конференцияға Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Қырғызстан, Әзербайжан, Татарстан, Башқұртстан т.б. елдерден ғалымдар қатысып, түркі халықтарының өзара ынтымақтастығының дамуы туралы мәселелерді қозғаған.

1923 жылы Түркия Республикасы құрылғаннан кейін оның негізін қалаушы М.К.Ататүріктің бастауымен түрікшілдік төңірегіндегі мәселелер түрік халқының ұлттық санасының қалыптасуы бағытында дами бастады. Түркиядағы түркі халықтарының өзара ынтымақтастық мәселесі әлемнің екі – коммунистік және капиталистік бағыттарға бөлінуі салдарынан тек республика шеңберінде қалды. КСРО құрамындағы түркі халықтары «темір тордың» ішінде коммунистік идеология құрсауында қалса, Түркия Республикасының құрылуында эмиграциядағы түркі саяси элитасы елеулі орын ала бастады. Түркия Республикасының саяси-экономикалық дамуы мен ұлттық-мемлекеттілік санасының қалыптасуы, ел ішіндегі ұлтаралық қатынастардың жағдайы, М.К.Ататүріктің зайырлылық пен толеранттық саясатты ұстануы және демократиялық үрдістердің даму мәселелері туралы Бернард Левис, Ақгүн Сечил, Аныл Чечен, Дервиш Кылынккая және т.б. маңызды зерттеу жұмыстарын жүргізді. Аталған авторлар түркі халықтарының өзара ынтымақтастығына жалпы шолу жасап, идеологиялық өзгеріске ұшыраған әлемдегі Түркия Республикасының алатын орны мен қызметіне көңіл аударған. Бернард Левистің көптеген жұмыстары түрік тіліне аударылып, Орталық Азия түркілері мен Түркиядағы түріктердің өзара ынтымақтастығының көлеңкелі тұстарын зерттеудің тарихнамалық және деректік негізінің қалыптасуына әсер етті (Lewis, 2016). Оның жұмыстарындағы қарастырылған басты мәселе – Түркиядағы өнеркәсіп саласының дамуы мен оның Германиямен тығыз экономикалық байланыстарының эволюциясы болса да, зайырлы Түркия елінің құрылуын нақты деректер негізінде айқындап берген. Осы тұрғыда автор елдің қоғамдық-саяси құрылысының өзгеріске ұшырағандығын және «исламшылдық» идеологиясынан бас тартып, зайырлылық жүйесінің ішіндегі демократиялық үрдістердің дамуын баса зерттеген. Бернард Левистің ғылыми жұмысы түрік тіліне аударылған соң, «*түріктер*» жайлы батыста ежелден қалыптасқан «*варварлар*», «*мәдениеттен жұрдай*» халықтар деген теория мәнін сатылы түрде жоя бастады. Батыс елдері интеграцияға көңіл аударып, Түркияның стратегиялық маңызын ұғынып, елге қыруар инвестициялар құйды. Ел экономикасы өсіп, Түркия қалыптасқан «*қырғи-қабақ*» соғысында НАТО тарапын ұстанды. Міне, аталған зерттеулер түрік халқының даму эволюциясын жан-жақтан айқындап, қиын-қыстау жылдарында КСРО құрамындағы түркі халықтары мен Түркиядағы түрік халқының арасындағы байланыстарын ашуға мүмкіндік береді.

Талдау

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы түркі халықтарының өзара ынтымақтастығы мәселелерінің Түркия мұрағат қорларында айқындалуы. Түркия Республикасының Мұрағаттар басқармасынан 37-ші құжаттар жинағы, каталогтар, анықтамалар, Республика архивінен, Тарих құрымы мұрағатынан Түркияда жарық көрген Қазақстанға қатысты мақалалар мен кітапшалар тізімі, Османлы архивінен Қайыпханның Осман сұлтанымен жазысқан хаттары, жіберген елші мен сыйлықтары жөніндегі деректер, Черняевтың Қазақстаннан Ресейге жаңа сауда жолын салуы, қоныс аударған орыс казактары, қазақ саудегерлеріне Османлыға баруға рұқсат берілуі, Түркістаннан келген қажылар, Түркістан, Каспий және Жетісу әскерлеріне қатысты, қазақ көшпенділері туралы XVIII-XX ғасырларға қатысты 238 парақты құжаттарда түркі халықтарының ынтымақтастығы жайлы көптеген мәліметтер кездеседі. «Түркі әлемі зерттеу қорынан», «Аяз Тахир Түркістан Еділ-Орал қорынан», Баймирза Хайт кітапханасынан Қазақстан тарапына 26 кітап, 28 журнал сыйға тартылған-ды. Ол деректердің ішінде XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Түркістан өңірінде саяси ойдың дамуы мен түркі халықтарының саяси элитасының тәуелсіздікке деген ұмтылыстары сипатталған.

Түркияға келген алғашқы қазақтардың мекені болған Ниде облысының Ұлықшыла ауданындағы Алтай ауылынан қазақтар көшіне қатысты жалпы саны 2 қолжазба, 43 фотосурет, 3 бейнекөріністе XX ғасырдың 20-30 жылдары терең із қалдырған қазақ халқының амалсыздан қоныс аударғандары туралы мәліметтер кездеседі. Түркияда тұратын қазақтар қорын біраз жыл басқарған Сыдықхан Ұлычай 5 кітап, 6 журнал, 1 қолжазбаны Қазақстан Республикасының Орталық кітапханасына сыйға тартты: Г.Ж.Қазақбаласы (Kazakbalası, 1980: 12) «*Көштен кейін*» кітабы, түрік тілінде, Мәрия Шоқай (Şokaçoğlu, 1972: 18) естеліктерінің түрік тіліндегі нұсқасы, Мехмет Қатып «*Қашиқар тарихы*» кітабы, Мухаррем Еркіннің (Ergin, 1964: 108) «*Қорқыт ата кітабы*» туралы, Қожа Ахмет Ясауидің хикметтері шағатай тілінде (көшірмесі) және «*Йени Түркістан*» журналының 6 саны (түпнұсқа даналары), Зәки Уәлиди Тоғанның «*Түркістан жағрафия тарихы*» дәрістер жинағының қолжазбасында сол кездегі түркі халықтарының бірігу идеяларының түп тамырында ислам дінінің маңызды рөл атқарғандығы және Орталық Азияда сопылық әрекеті мен дін мәселелері туралы ақпараттар молынан кездеседі. Осы аталған құжаттар мен деректерге қарағанда, Ресей империясының отарлық езгісіне қарамастан, түркі халықтары аймақтағы ағарту-мәдени күресін біріге жүзеге асырғандығы айтылған.

Осман мемлекетінің кеңсесінен түркі халықтарының Осман мемлекетімен XX ғасырдың басында орнатқан байланыстары жөнінде хаттамалар мен 1905-1907 жылдардағы Ресей империясының түркі халықтарына қарсы ұстанған саясаты туралы ғылыми айналымға тартылды. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Осман мемлекетінің Түркістан өңірінде белсенді әрекет ету кезеңі жайында бірқатар орыс ғалымдары жазған. Олардың берген пайымына қарағанда, ислам діні құрал ретінде аймақтағы түріктердің геосаясатының негізін қалыптастырды. 1898 жылы Әндіжан көтерілісін де патшалық билік Түркияның аймақтағы діни саясатының салдары деп бағалайды. Ол жайында М.М. Литвинов (Литвинов, 1938: 89) бірқатар деректер ұсынады.

Патша өкіметі түркі халықтарының «халифатқа деген сенімдері» бар екендігін тілге тиек етіп отырған, бірақ Түркістандағы түркілердің ұлт-азаттық көтерілістерін диверсиялық әрекет ретінде бағалады. 1898 жылғы Әндіжан көтерілісінің себептерін зерттейтін генерал Н.И. Корольков басқарған үкіметтік комиссия: «Түрік ықпалының болуын, жақында түрік азаматтарының аймақта белгілі бір мақсаттар мен тиісті құжаттарсыз жиі пайда болуынан басталды және Түркияның гректерді жеңіп, христиандық крестті таптап, халыққа тарату үшін Түркиядан көрнекі басылымдарын жіберген», – дейді (Литвинов, 1938: 101-102). Комиссия түрік сұлтанының Түркістандағы түркі халықтары арасында бірлескен үгіт-насихат жүргізу үшін ауған әмірімен байланыс орнатқандығы туралы ақпар беріп отырған. Түркістан генерал-губернаторы С.М. Духовской 1899 жылы 22 ақпанда соғыс министрі А.Н. Куропаткинге Әндіжан ұлт-азаттық көтерілісінде түрік эмиссияларының маңызды рөл атқарғандығы және оларды Ыстамбұлдағы арнайы мекемелер дайындағандығы жайлы агентуралық ақпараттарды жіберіп отырған. 1899 жылы 2 наурызда әскери ведомствоның бастығы Сыртқы істер министрі М.Н. Муравьевқа Түркиядағы Түркістанға агенттер дайындайтын орталықтарға тұрақты бақылау орнату қажеттілігі туралы хат жазған. 1899 жылы 6 наурызда Сыртқы істер министрі Куропаткинге, Ресейдің Константинопольдегі елшісіне, нақты мемлекеттік кеңесші Зиновьевке тиісті бұйрық бергені туралы хабарлады. 2005 жылы түркиялық ғалым Юсуф Сарынай тарапынан XVI-XX ғасырлар аралығын қамтитын Османлы-Түркістан байланыстары туралы деректер жинағы жарық көрді. Бұл жинақ Түркия Премьер-министрінің Мемлекеттік мұрағатының дирекциялар басқармасы тарапынан қолдау тауып, жарық көрген (Sarınay, 2005).

1911-1918 жылдары Ыстамбұлда бой көтерген «Түрік ошақтарының» материалдары, оның ресми органы қызметін атқарған және бүгінге дейін баспа жұмысын жалғастырып келе жатқан «Түрік Юрду» журналында жарық көрген мақалалар мен ізденістер, «Йени Түркістан», «Тарих Дүниясы», «Тарих араштырмалары», 1929 жылы жарияланған «Одлу Юрт», 1934 жылы жарияланған «Шимали-Кавказия» баспа беттерінде Орталық Азияның түркі-мұсылман халықтарының саяси-экономикалық және әлеуметтік жағдайлары мен Түркістан өлкесіндегі патшалық биліктің жүргізген реформаларының мән-мазмұны туралы көптеген мақалалар жарияланған.

Түркия Республикасы Премьер-министрінің мемлекеттік мұрағатынан (ТР П-МММ) түркі халықтары ынтымақтастығының даму үрдісін айқындайтын 6-қор Мемлекеттік мұрағаттардың директорлығы, 50-қор Түркістанға байланысты шешімдер, 258-қор Өзбекстан мен Тәжікстан арасындағы байланыстар XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында ислам дінінің түркі-мұсылман халықтарының қорғанына айналғандығын көрсетеді. Сондай-ақ, 3-қордағы Кавказдағы мұсылмандардың жағдайы, 609 қор Қытайдың Шығыс Түркістандағы саясаты, 4-қор Түркістандағы мұсылмандардың жағдайы, 229-қор Германияның Түркістан туралы ақпараттық материалдары, 611-қор Зәки Уәлиди Тоған туралы хабарлар Түркістан өлкесіндегі жәдидшілдік әрекетінің белең алуы туралы біршама мағлұматтарды алға тартады. Бұл деректерде жәдидтік қозғалыс патшалық Ресейдің отаршылдық саясатына қарсы бағытталған ағарту саласындағы тактикалық күресі ретінде сипатталған.

ТР П-МММ-да Уәли Каюмханның өзін Түркістан Ұлттық бірлік комитетінің басшысы ретінде көрсетіп, Түркия Республикасы мәжілісіне жіберген хаты 6-қорда жинақталған.

Онда Уәли Каюмханның Түркия Республикасынан Түркістандағы Ұлттық комитетіне материалдық және рухани көмек беру туралы өтініші сақталған. Бұл хат 1945 жылғы 18 тамызда тіркелген. Хаттың негізгі мазмұнына үңілетін болсақ, онда Түркістан легионы туралы хабар берілген. Жалпы Германиядағы түркі халықтары туралы хабарды бере отырып, Уәли Каюмханның Түркиямен тығыз байланыс орнатуды көздегені айқындалды.

ТР П-МММ-ның қорларында Түркістан тарихына байланысты көптеген материалдар кездеседі. Оның ішінде 50-қордан алынған «Түркістан» журналының жариялануы туралы деректерді атауға болады. 1920-1922 жылдар аралығында М.Шоқай Түркияда болған кезде, осы «Түркістан» журналына жариялаған мақалалары болуы мүмкін, осы қордан 1956 жылдың 7 тамызында Аднан Мендерес атына Германиядағы түркі халықтарынан жіберілген хат табылды. Бұл хатта батыстағы түркі халықтарына қаржылай көмек көрсету туралы өтініші жазылған.

ТР П-МММ-да патшалық үкіметтің Түркияның шығыс өңіріндегі әскери қимылдары жөніндегі ақпарат хаттар 3-қорда сақталған. Онда орыс тілінде жазылған «аса құпия» хабарлар кездеседі. Әсіресе Кавказдағы орыс агентурасының жұмыстары туралы мәліметтер патшалық биліктің, сонан соң большевиктердің армяндық «Дашнакцутюн» партиясымен байланыс орнатып, Қоқан қаласын талқандап, Түркістан өңіріндегі халықтарды қырып салғандықтары туралы деректер молынан кездеседі.

Кеңес өкіметі орнағаннан кейін большевиктердің Бұқара мен Хиуадағы әскери қимылдары жөніндегі ақпарат хаттар мен түркі халықтарының өтініштері 258-қорда сақталған. Бұл қордағы материалдарда Түркістан аймағында большевиктер мен меньшевиктердің өзара соғысы туралы ақпараттар берілген, бұл соғыс қимылдарының жергілікті халыққа ауыртпалық әкелгені және елде коммунистік идеологияның белең алғандығы туралы жазылған.

Түркі халықтары ынтымақтастығының Түркия тарихнамасында көрініс табуы. 1905 жылғы Бүкілресейлік мұсылмандар съезі түркі-мұсылман халықтарының саяси ынтымақтастығының айқын көрінісі болып табылатыны сөзсіз. Нижний Новгород қаласында өткен бұл съезде түркі халықтары ортақ мәселелерді талқыға салып, Дума депутаттарынан ұлттық тәуелсіздікті қарауды талап етті. Олар патшалық Ресейдің отаршылдық саясатын сынап, орыстандыру мен шоқындыру саясатына қарсы біріге күрес жүргізу қажеттілігін көтерген. Кейінгі жылдары мұндай съездер Санкт-Петербург, Ташкент, Қазан, Орынбор қалаларында өтті. Олар жайында зерттеулерді түркиялық зерттеушілер Х. Фейзи, А. Саитакбар, Зәки Уәлиди Тоған, Надир Девлет (Devlet, 1987: 93), Сейфеттин Эршахин (Erşanin S., 2007: 212), Гирай Сайнур Бозкурт (Bozkurt, 2008: 143) т.б. жүргізген. Олардың еңбектерінде XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бірінші ширегіндегі түркі халықтарының өзара ынтымақтастығының саяси жағы сипатталып, өңірлердегі ислам дінінің маңызы және түрікшілдік әрекеті туралы мәліметтер берілген. Авторлардың пайымдауынша, ислам мен мұсылмандық түркі халықтарының қорғаны функциясын атқарған және ұлттық бірегейлік жолындағы маңызды факторлардың бірі еді. Осы орайда, аталған авторлардың еңбектерінде нақты фактологиялық материалдар берілгенін атап өткен жөн, себебі еңбектердің басым бөлігі КСРО ыдырағаннан кейін мұрағат материалдарына негізделген.

Түркі халықтарының өзара ынтымақтастығын түрікшілдіктің негізінде көрген, сондай-ақ оның эволюциясын зерттеген түркиялық ғалымдарды атауға болады.

Түркиялық зерттеушілердің арасында Надир Девлеттің ұстанымы мен түркі халықтары арасындағы байланыстар жайлы ойлары назар аудартады. Себебі ол өз жұмыстарында, әсіресе XX ғасырдың басында түркі съездеріндегі, сонан соң тәуелсіздік жолындағы күресін біржақты қарастырған. Түркі халықтарының саяси ойының қалыптасуы мен дамуын автор татарлардың үлесі деп біледі (Devlet, 1987: 99). 1905-1917 жылдар аралығындағы Ресей мұсылмандарының ұлттық күрес тарихын зерттеген Надир Девлет, Ресей империясының құрамындағы түркі халықтарын отарлық әкімшілік пен орыс ғалым-миссионерлері түрік халықтары деп атамайтын деген ойын білдіреді. Автор 1895 жылғы «Шопан жұлдызы» атымен шыққан Абдурашит Ибрагимовтың (İbrahim, 2003: 453) кітапшасын зерделей отырып, оның Ресей империясының отаршылдық саясатын ашық түрде сынағанын тілге тиек етеді. 1905 жылы Бірінші орыс революциясы қарсаңында түркістандықтардың саяси белсенділігі татарларларға қарағанда әлсіз болғандығын жазған Надир Девлеттің бұл тұжырымын қай деректерге сүйенгені ойландыратын мәселе болып табылады. Сондықтан түркиялық тарихшылардың еңбектерін сыни көзбен қарап, мәселені объективті түрде зерделеу басшылыққа алынғаны жөн.

Түркі халықтарының тарихын ғылыми тұрғыдан зерттеген түркиялық тарихшылардың қатарында Ақдес Нимет Кураттың (Kurat, 2014: 321), Ибрахим Мараштың (Ибрагимов, 2005: 67), Ахат Андижанның (Andican, 2009: 543), Абдуллах Ресжеп Байсунның (Baysun, 2006: 167), Шевкет Сурейя Айдемирдің (Aydemir, 2019: 489), Рыдван Акынның (Akin, 2002: 279), Фүсун Үстөлдiң (Üstel, 2010: 198), Нежиметдин Сеферджиоғлуның (Sefercioğlu, 2005: 113), Хакан Қырымлының (Kıgımlı, 2016: 564) т.б. жұмыстарын атауға болады. Бұл авторлар түркі халықтарының шығу тегіне, олардың өзара саяси байланыстарда болып, бір жақтан шығыс, екінші жақтан батыс мәдениетінде елеулі рөл атқарғандығын зерттеген. Түркі халықтарының өзара ынтымақтастығының дамуында мұсылмандықтың негізгі орын алғандығы және діни жаңарудағы басты фактор болып табылатын, ислам дініне деген ұстамдылықтарын зерттеген Ибрахим Мараш, 1905 жылғы Бүкілресейлік мұсылман съездеріне түркиялық көзқарасын білдірген. Ақдес Нимет Курат болса түркі халықтарының өзара ынтымақтастығын көне дәуірмен сабақтастырып, XIX ғасырдың екінші жартысында ұлттық сананың артуымен байланыстырған. Жоғарыда аталған түркиялық зерттеушілердің арасында Шевкет Сурейя Айдемирдің жұмысында түркі халықтарының ислам діні Орталық Азияға тарағаннан кейінгі кезеңі айқындалып, түркі халықтарының саяси ойының қалыптасуымен басталған мәдени бірлік тұрғысындағы мәселелері қозғалған.

Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы өрістей түскен сәтте большевиктік саяси қысымға ұшырап, эмиграцияға кетуге мәжбүр болған және сол жерде өз тарихын дәріптеген зерттеушілердің қатарында Баймирза Хайиттің еңбектерін атауға болады (Hayit, 1962). Ол бұл зерттеуінде Түркістан өлкесінің большевизмнің құрсауындағы саяси ахуалын жазған. XX ғасырдың басындағы түркі-мұсылман халықтарының ынтымақтастығын сынаған Баймирза Хайит, аймақтардағы жәдидтік қозғалыс туралы сипаттаған. Автордың келесі еңбегі түркі халықтарының Қытай мен Ресей империясы арасында қысымға қалғандығы туралы зерттеуі болып табылады (Hayit, 1975). Оның пайымдауынша, түркі халықтарының арасындағы ынтымақтастықтың күшеюі жәдидтік қозғалыстан бастау алып, 1924 жылы социалистік мемлекеттердің құрылуымен аяқталған. Мұндай хронологиялық шектеу қоюды автор сталиндік тоталитарлық жүйенің күшеюімен

байланыстырады. Сонымен қатар, Баймирза Хайит социалистік мемлекеттердің құрылуы салдарынан қазақ, өзбек, қырғыз, түрікмен т.б. түркі республикалардың «Түркістан мұхтариятының» немесе «Түркістан Ұлттық Республикасының» тамырына «балта шабылды» деп біледі. Орыстандыру мен шоқындыру саясатына тап болған Орта Азиядағы түркі халықтарының ұлттық болмысы мен ұлт ретінде қалыптасуын, сондай-ақ түркістандық сананың дер кезінде қолға алынбағандығын тілге тиек етеді. Шын мәнінде эмоцияға толы және антикеңестік санада жазылған Баймирза Хайиттің еңбектерінде субъективизм басым және фактілік материалдардың шынайылық деңгейі күмән тудырады. Себебі еңбектерінің ішінде кездесетін деректердің басым бөлігін Кеңес өкіметінен алынған газеттік материалдар және батыста антикоммунистік пиғылда жазылған еңбектер құрайды. Сонан соң автордың жұмыстарында кездесетін мұсылмандық оқу орындарының қызметі жайлы пікірлері шындыққа жанасатыны да күмән тудырады. Баймирза Хайит мұсылмандық оқу орындарының білім сапасының әлсіреуін зерделей отырып, жәдиттік қозғалыстың өрістеуінде өзбек халқының үлесін көрсетуге тырысқан. Түркістандағы Ресей мен Қытайдың саясатын жан-жақты зерттеген Баймирза Хайиттің еңбектері антикоммунистік тұрғыда жазылғанымен, сол уақыттағы Түркістан өңіріндегі саяси-экономикалық қатынастар тарихы туралы бірқатар мәліметтер береді. Дегенмен оның зерттеулерінен түркі халықтарының өзара ынтымақтастығының дамуы туралы жалпы ойды қорытуға жетелейтін кейбір мәліметтерін пайдалануға болады.

Тарихнамалық бөлімде атап өткен түркиялық ғалымдардың арасында түркі халықтарының өзара ынтымақтастығы мен түрікшілдік негіздерін зерттеген, «түрік» атауы мағынасының кеңеюі мен түрік ұлтының санасына сіңірілу мәселесіне қатысты Айдын Танеридің көлемді монографиясын атап өтуге болады. Ол мәдениеттер соғысындағы тарихтың қызметін, «османшылдықтың» орнына «түрікшілдіктің» келуін, бұл атаудың ұлттық деңгейге көтерілу мәселесін зерттеген (Taneri, 1993). Оның «Түріктердің мемлекетшілдік дәстүрі. Кеше-бүгін» атты еңбегінде «Түрік халқы – әлемдегі ең көне халықтардың бірі. Терең тарихы бар халық болу, әрине, бұрыннан келе жатқан мәдениет пен өркениеттерді өзіне сіңіру деген сөз. Өркениеттің ұзақ өмір сүруі оның қайталанбас ерекшеліктерін сақтап, заманауи құндылықтармен жаңарту арқылы мүмкін болады. Осы тұрғыдан алғанда, тарихтың әр кезеңінде дерлік өмір сүруін жалғастырған түрік мемлекеттері белгілі бір жинақтау, мәдени инфрақұрылым және дәстүрге байланысты қалыптасқан басқару тәсілі нәтижесінде өмір сүруін әрқашан жалғастырды», – деген ойларынан түркі халықтарының ынтымақтастығының тереңде жатқандығын аңғаруға болады (Taneri, 1993: 63). Автордың еңбегі түркі халықтарының өзара ынтымақтастығының даму салаларын зерделеуге мүмкіндік береді.

«Түрік» ұғымы мен «түріктік» сананың тарихын зерделеген түркиялық зерттеуші Танери Айдын өз еңбегінде Осман империясының ыдырау барысында Түркиядағы түрікшілдіктің дамуына көңіл аударады. Осы тұрғыда автор Түркиядағы түрікшілдіктің даму мәселесін Ресей империясының қысымына шыдай алмай, эмиграцияға кетуге мәжбүр болған Юсуф Ақшора, Зәки Уәлиди Тоған және Түркістандағы түрікшілдіктің дәріптеушісі қызметін атқарған Зия Гөкалыптың сүбелі үлестерімен байланыстырады

(Taneri, 1983). Осының нәтижесінде Түркиядағы түрікшілдіктің дамуында Орталық Азиядан кеткен қоғам қайраткерлері мен ғалымдардың үлесі мол болды деген тұжырым жасауға толық негіз бар. Ал «түркілік» ұғымына келер болсақ, Ресей империясы сонан соң КСРО құрамында түркі халықтарын біріктіруге жетелеген басты фактор, ол Ресей империясының отаршылдық пен қанаушылық саясаты негіз болған деген ойды көптеген ғалымдар қолдайды. Себебі қорғану мақсатында мәдени бірлікке және ынтымақтастыққа бет бұрған түркі халықтарының науқанынан үрейі ұшқан большевиктердің ұстанымы аяқ астынан өзгеріп тұрған. Түркі халықтарының өзара ынтымақтастығы мен мәдени бірлікті идеологияға негіздеп, «пантүрікшіл», «исламшыл», «агресшіл» деген айыптар тағылды және осы бағытта провокациялық саяси жұмыстар атқарылды. Бұл саясаттың нәтижесінде ұлт-азаттық көтерілістерге көшбасшы болған, оны жан-жақты дәріптеген, түркі халықтарының бірқатар ұлттық саяси элитасы «қызыл террорға» ұшырап, тәуелсіздік жолында құрбан болды, қалғандары жер ауып, сол жерде саяси-ғылыми күресін жалғастырды. Сондықтан түркі халықтарының өзара ынтымақтастығы дәстүрлі түрде ежелден жалғасып келе жатқан табиғи үрдіс деуге әбден болады.

Осман империясы кезінде мұсылмандықтың орталығы қызметін атқарып, батыстың үрейін ұшырғаны тарихтан белгілі. Оның мемлекеттік құрылымы мен ислам философиясын, XIX ғасырдың екінші жартысында түрік ұлтының қалыптасу барысын, қоғамдық-саяси өмірі мен әлеуметтік-экономикалық қатынастарын А.Д. Алдерсом мен Шенел Жемал Осман империясы кеңсесі мұрағатынан алынған құжаттар негізінде айқындаған. Осман империясының ыдырауы барысында «түрікшілдіктің» орнына орталық билік «исламшылдықты» ұстану арқылы тұтастықты сақтай аламыз деген. Бірақ «исламшылдық» саясаты Осман империясының құрамындағы славян және араб халықтарын уысында ұстауына керісінше әсер етті. Осы мәселелерді зерттеген аталмыш ғалымдар Осман империясында ұлттық мемлекеттің қалыптасуын нақты деректер негізінде айқындай білген және «түрікшілдік» қозғалысын Түркия шеңберінде зерделеген. Сондықтан аталған ғалымдардың еңбектері салыстырмалы талдау жүргізу үшін үлкен септігін тигізген. Себебі олардың жұмыстарында Түркия мен Орталық Азия халықтарының арасындағы байланыстарға мән берілген.

Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы жылдарында түркі халықтарының өзара ынтымақтастығын зерттеген келесі түркиялық тарихшы – Али Бадемжи (46). Ол 1917-1934 жылдар аралығындағы Түркістандағы ұлттық қозғалыс пен құрбашылар (басмашы қозғалысының жетекшілері) және Энвер Пашаның рөлі мен қызметіне байланысты екі томдық еңбек жариялаған. Автордың Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалысын жазу ұстанымы зерттеушілерді қызықтырады. Еңбегінің бірінші томын алты тарауға бөліп қарастырған Али Бадемжи Осман империясын Османлы Түрік империясы деп атап, оның Түркістанмен байланысын зерттеген және түркістандықтардың сол уақытта Энвер Пашаны «құтқарушы» ретінде қабылдағанын атайды. Осы мәселелерді саралай келе, екінші тарауда көне заманнан большевиктердің революциясына дейін Ресей империясының Азиядағы саясаты мен Түркістан өңірін отарлауының барысын айқындаған. Али Бадемжинің еңбегінің басым бөлігі болжауға негізделген, фактологиялық материалдардың аздығы салдарынан еңбегінде жасаған тұжырымдары

да бір жақты жасалған. Оның пайдаланған деректерінің шынайылық дәрежесі ғылыми тұрғыдан анықталмағандықтан, еңбегі күмән тудырады. Дегенмен Али Бадемжинің аталған жұмысында пайдаланған түрік деректері құнды. Мәселен, Түркістан ұлт-азаттық қозғалысындағы Энвер Паша мен құрбашылар арасындағы ымыралы ұстанымның айқындалуы, түркі халықтарының сол уақыттағы өзара ымақтастығының бет пердесі мен жағдайын жазған.

Нәтижелер

Түркиялық деректердің ішкі мазмұнына қарағанда Анадолы және Ресей отарына енген түркі-мұсылман халықтарының XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бірінші ширегіндегі саяси және ұлттық ынтымақтастығын этникалық мағынада «ұлттық күрес» деп қарау дұрыс болмас еді. Бұның шынайы сипатын бағалай отырып, сол кездегі қоғамның әлеуметтік құрылымы мен көңіл-күйін ескеру қажет дегенді меңзетеді¹. XIX ғасырдың аяғында Ресейге тәуелді болған түркі-мұсылман халықтары бір-бірінің саяси өмірінен бейхабар еді және өзара ынтымақтастықты күшейту үшін олардың инфрақұрылымы мүмкіндік бермеді деген ойды алға тартады. Сол себепті Анадолы түріктеріне қарағанда, Ресей империясының құрамындағы түркі халықтарының арасында ынтымақ та, бір ұлттың бірегейлік санасы да болған жоқ деген мәселені нақты ортаға салуда. Тіпті түркі халықтарының арасындағы оқымыстылардың өздері бірінші кезекте «мұсылманбыз» деп, екіншіден рулық тегін алға тартып отырды, сонымен қатар трайбалистік ерекшеліктерімен айналысты деген деректер де кездеседі².

Шын мәнінде, Ресей империясының терминологиясы мен идеологиясына енген «Ресейлік түріктер немесе мұсылмандар» ұғымы XX ғасырдың бірінші ширегіне дейін өз ықпалын арттырып отырды. Осыған байланысты түркиялық деректерде кездесетін діни дискурста Ресей түркі-мұсылмандарының мәдени және саяси қызметінде жан-жақты рөл атқаратыны байқалады. ТР П-МММ-ның мұрағат қорларында кездесетін 50-қордан табылған ресми құжатта: «Ресейдің қалаларында жүзеге асқан мұсылман съездерінде қаралған негізгі мәселелердің бірі діни басқармаларды реформалау болды. Ресейдің құрамындағы мұсылмандар ойлаған автономия ұзақ уақыт бойы діни шеңберде ойластырылды. Діни дискурс аясында әйелдер құқығы мәселесі де сөз болды. Ал сол уақытта түркі-мұсылман халықтарының ағарту саласындағы ынтымақтастықты дәріптеген Ысмайыл Гаспыралы мен Юсуф Акчура медресе реформасы мен саяси автономияны діни шеңберде ойлады», – делінген³. Осы деректің шынайылық дәрежесін анықтау мақсатында Юсуф Ақшораның ғылыми-саяси өміріне байланысты еңбектері сараланды. Оның тәуелсіздік пен түркі халықтарының ынтымақтастығы мәселесіне қатысты «Қазан мухбири» газетінде жариялаған мақаласы талданды. Мақаланың ішкі мазмұнындағы ойлары жоғарыдағы деректің мазмұнымен сай келеді. Юсуф Ақшора Ресейдегі түркі-мұсылман халықтарының тәуелсіздіктеріне қол жеткізудің бірден-бір жолы – мұсылмандық бірегейлік, сонан соң бостандық екендігін айтқан (Акçураođlu, 1906: 2-3).

¹ ТР П-МММ, 50 қор, 1 тізбе, 29 іс, 4 п.

² ТР П-МММ, 50 қор, 1 тізбе, 31 іс, 54 п.

³ ТР П-МММ, 50 қор, 1 тізбе, 31 іс, 61-62 пп.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бірінші ширегіндегі түркі халықтарының өзара ынтымақтастығына байланысты деректер мен зерттеулер алуан түрлі. Мәселен, әзербайжандар мен қазақтарды өзара салыстырғанда, Қазан татарларының исламға және мұсылмандыққа деген ынтасы басымырақ болды деген мәліметтер кездеседі. Бұл деректердің мазмұнында ұзақ жылдар бойы Ресей империясы мен православиелік христиандардың діни қысымына ұшыраған Қазан халқы ұлттық бірегейліктің орнына мұсылмандық болмысты қорған ретінде пайдаланғандығы айтылады. Юсуф Ақшораның 1909 жылы жарық көрген зерттеуінде *«II Екатеринаның толерантты саясаты Қазан татарларына белгілі бір дәрежеде діни бостандықты берді. Бірақ XIX ғасырдың ортасында басталған діни қысымдар оларды (татарларды) қайтадан консервативті позицияға түсірді. Татарлар Ресейдегі басқа дін өкілдерімен ынтымақтастыққа ұмтылуға тырысты. Сондықтан Қазан татарларының ұлттық санасы негізінен ислам дініне негізделді, өйткені олардың «ұлттық» болмысын сақтауда ислам үлкен рөл атқарды»,* – деген ойлары осыған дәлел бола алады (Ақсұраоғлу, 1909: 201-204).

Ресей империясының отарына айналған түркі-мұсылман халықтарының ынтымақтастық мәселесі XX ғасырдың басындағы мұсылмандық съездермен тығыз байланысты. Ол туралы Түркия деректері мен тарихнамасында бірқатар материалдар кездеседі. Сол кезде «Ресей түркі-мұсылмандарының» ұлттық және діни ерекшеліктері бір-бірімен астасып жатқаны белгілі. Осыған байланысты 1906 жылы «Тәржіман» газетінің 18-санында жарияланған Ысмайыл Гаспыралының мақаласында: *«Ресей құрамындағы түркі-мұсылман халықтары өздерін сипаттау үшін «мұсылман» терминін кеңінен қолданған. III-Съезд хаттамасында айтылғандарды қарастырсақ, Ресей татарлары, Қазан мұсылмандары және жалпы Ресей мұсылмандары деген терминдердің жиі қолданылатыны байқалады. Съездер «Бүкіл Ресей мұсылмандары» деген атпен өтті. Түркі халықтары туралы сөз болғанда «қырымдық, кавказдық, қазақтық, түркістандық мұсылмандар» деген ұғым пайдаланылды. Татар-башқұрттар үшін «Еділ бойы мұсылмандары» немесе «Ішкі Ресей мұсылмандары» деген терминдер қолданылды. Зиялылар бірлік идеясын айтқанда, Ресейдегі мұсылман халықтарының бірлігін меңзеген»,* – деген ойлары кездеседі (Gaspıralı, 1906: 1-2). Автордың жазған мәселесін Юсуф Акчура да нақты атап өткен. Оның түркі-мұсылман халықтары көшбасшылары жайлы: *«ұлттық болмысқа негізделген саяси одақ құру керек»,* – деген пайымында *«ұлт»* деген этникалық мағына емес, *«мұсылмандық»* бізді біріктіреді деген түсінік жатыр. Ал Юсуф Ақшораның *«миллиет-и Исламие»* деген ойларынан оның әлі де діни мағынада ұлттық бірегейлік пен ынтымақтастықты меңзегені байқалады (Ақсұраоғлу, 1915: 2752-2756).

XX ғасыр тоғысында мұсылмандық бірегейлік мәселесі дерлік Ресейдің құрамындағы түркі-мұсылман халықтарының басты құралы еді. Уақыт өте келе зиялылар арасында мұсылман болмысымен аралас татар және түрік болмысы алға шыға бастады. Ағарту саласындағы реформаторлар мен «исламшыл» зиялылар өздерінің діни болмыстарын исламмен байланыстырды. Осыған қарамастан, реформаторлар арасында түрік болмысына баса мән бергендер де болды. Солардың арасында Ризаеддин Фахреддин татар-башқұрт халықтары туралы айтқанда: *«Біз солтүстік түрікпіз»,* - деп, түріктерді *«кавм-и неджиб»* (асыл тайпа) деп атаған (Rızaeddin Fahreddin, 1907: 24).

Түркия деректері мен тарихнамасында Ресейдегі «түрікшілдік» әрекеті жан-жақты зерттелген. Әли Мердан Топчубашының зерттеулеріне қарағанда, XX ғасырдың басында

түркі-мұсылман халықтарының ынтымақтастығы мәдени салада басым болды. Ресей мен Анадолыдағы түркі халықтары өздерінің саяси-мәдени күресін түрлі жиындар мен съездерде білдіре бастады. Әли Мердан Топчубашының 1905 жылы өткен бірінші құрылтайда сөйлеген: «Біз түрікпіз, тегіміз бір, дініміз бір», – деген сөздері түркі-мұсылман халықтарының ұлттық бірегейлігінің қалыптаса бастағандығын көрсетеді (Bigiev, 1906). Ресей мұсылмандарының III Құрылтайында идеялық ынтымақтастықтың көрінісі ретінде түрікшілдік мәселесі ерекше орын алды. Съезде қабылданған маңызды шешімдердің бірі білімнің ортақ түрік тілінде болуы туралы шешімнің қабылдануы мен Ризаеддин Фахреддиннің: «ана тілі – түрік тілі», – деген пайымы осының дәлелі бола алады (Rızaeddin, 1917: 513-517).

1905 жылғы ақпан революциясы және қазан төңкерісінен кейінгі екі жылда Ресей империясы құрамындағы түркі-мұсылман халықтарының арасындағы ұлттық болмысқа байланысты пікір-таластар азайып, түріктік бірлік идеясы белең алды. Түркия тарихнамасында Ресей түркі-мұсылман халықтарының зиялылар қауымы мазхаб тұрғысынан сүнниттік және шиіттік деп екіге бөлінетін айырмашылықты жою үшін байыпты талпыныс жасады деген ойлар айтылған (Darga, 2007).

Жалпы алғанда, Түркияның деректері мен тарихнамасы Ресейдің отарында қалған және Анадолы жерлерінде өмір сүрген түркі-мұсылман халықтарының өзара ынтымақтастығы агрессиялық сипатта емес, керісінше сауатты саяси-мәдени аяда жүзеге асқандығын көрсетеді. Әсіресе Ресейде 1904-1917 жылдар аралығында түркі-мұсылман халықтары бес ірі съезд ұйымдастырған кезеңде медреселерді жетілдіру, діни басқармаларды қайта құру, мұсылман әйелдерінің қоғамдық өмірге қатысуын қамтамасыз ету сияқты мәдени-әлеуметтік мәселелер талқыланып, шешімдер қабылданды. «Иттифак-үл-муслимин» («Одақ») деген мықты партия құрылып, Ресейде тұратын түркі халықтарының бірлігі қағидасы қабылданды. Сонымен қатар Ресей Думасына түркі халықтарынан мүмкіндігінше көп депутаттарды жіберуге және түркі-мұсылмандардың Ресейдің саяси өміріне белсенді араласуын қамтамасыз етуге күш салынды.

Қорытынды

XXI ғасырда саяси-экономикалық қысымдардың мазмұны өзгерсе де, тәуелсіздікке қол жеткізген түркі халықтары мен Анадолы түріктері арасындағы діни, этникалық және мәдени байланыстар үнемі жалғасын тауып келді. Оны біз түркиялық деректер мен тарихнамалық негізден байқап, саралап отырмыз. Түркиялық зерттеушілер мен деректер көрсеткеніндей, Анадолы түріктері мен кезінде Ресей империясының құрсауында қалған түркі-мұсылман халықтары арасында діни бауырластық сезімдері мен тектік сананы қалыптастыру үдерісін 1870 жылдардан бастауға болады деген ойды алға тартып отыр. Бұл қарым-қатынастардың дамуына Қырым, Еділ, Түркістан қажылары, Ресейге барған мұсылман студенттері мен Османлы ұстаздары ықпал етті. Түрік халықтары арасында қалыптасқан бұл жақындықтар Ресейді алаңдатып, оларды алдын алу мақсатында талай айла-тәсілдер ойластырылды. 1907 жылдың ортасынан бастап Ресейде бостандықтар шектеліп, езгі жүйесі қалпына келтірілді. Ұлттық мақсаттарды ұстанған Ресейдің отарына енген түркі-мұсылман зиялыларының соңынан тәуелсіздік идеялары ерді, оған қарсы Қырым, Еділ-Орал және Түркістан мектептері

мен медреселерінде жұмыс атқарған Османлы мүдәрістері «түрік эмиссарлары» атағын алып, қызметтерінен босатылды, басым бөлігі саяси қуғынға ұшырады. XIX ғасырдың соңғы ширегінен бастап, әсіресе, 1908 жылдан кейін Ыстамбұл Қырым, Еділ-Орал, Сібір, Кавказ және Түркістан зиялыларын тартатын орталыққа айналды. Білім алу үшін немесе саяси босқын ретінде келген бұл зиялылардың интеллектуалдық қаруы күшті болды. Олар құрған бірлестіктерімен және шығарған журналдарымен Османлы елінің мәдени өмірін қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Ресейден келген түрік зиялылары Ресейде ықпалды болған әдеби, саяси және қоғамдық қозғалыстардың ықпалында тәрбиеленді. Олар әйелдер құқығы, білім беру реформасы және діни реформалар бойынша мол тәжірибе жинаған еді. Сондықтан Ресей империясы құрсауында қалған түркі-мұсылман халықтары Осман қоғамындағы кемшіліктерге басқа көзқараспен қарады. Деректерге қарағанда, түркі халықтарының тығыз байланыстары мен ынтымақтастығы 1908-1914 жылдар аралығында жоғары деңгейге көтерілді, соның арқасында терең мәдени өзара әрекеттестік пайда болды.

Құлдырауға бет бұрып бара жатқан Османлы елінің білім жүйесі мен ұлттық болмысының жаңа сипатта дамуына татар-башқұрт, Қырым, Кавказ және Түркістан өңірінен барған зиялылар елеулі әсерін тигізді. Мәселен, Ысмайыл Гаспыралы Османлы еліне бастауыш мектептерде жаңа әдіспен білім беруді таратуға қатысты ұсыныстар жасады. Юсуф Акчура білім жүйесіне қатысты түбегейлі сын айтып, оны шешу жолдарын ұсынды. Оның пікірінше, Османлы мемлекетінің саяси-әлеуметтік институттары жаңарған кезде медреселерді қайта құрылымдауға елеулі әрекет жасалмағаны үлкен қателік болды. Солтүстік түріктердің білім реформасында кең тәжірибесі бар екенін білдірген Акчура Османлылардың бұл мәселедегі кемшіліктеріне және Османлы мектептерінің схоластикалық санасына назар аударды. Әбдурашид Ибрахим болса, Дарүлфүнун шәкірттерінің мінез-құлқына түбегейлі сын айтты. Ол өзінің Ресейдегі білім беру тәжірибесімен салыстыра отырып, Османлы мемлекетіндегі жоғары білімінің кемшіліктерін сынады. Дәл сол ынтымақтастық Орталық Азиядағы түркі-мұсылман халықтарының арасында көрініс тапты. Ысмайыл Гаспыралы мен II-Абдулхамид кездескен соң, Түркістан өңірінде зайырлы білім беру мақсатында көптеген түркиялық мүдәрістер далалық аймақтардағы мектептер мен медреселерде қызмет атқарды.

Бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуымен Османлы мемлекеті мен Ресейдің құрсауындағы түркі-мұсылман халықтары арасындағы қарым-қатынастар шектелді. Соғыстан кейін екі елде де пайда болған жаңа саяси оқиғалар олардың мүдделеріне терең әсер етті. Большевиктер Еділ-Оралда және басқа да түркілердің өмір сүрген аймақтарында түбегейлі қайта құру саясатын жүргізді. Большевиктер атеистік саясатын шарпып, жәдидтік зиялылар жасамақ болған ұлттық бірегейлік пен түркілік бастамаларын жоюға кірісті. Баспалар, газеттер, мектептер мен медреселер жабыла бастады. Жаңадан құрылған автономиялық совет республикаларындағы мәдени қызмет тек сол республиканың шекарасымен шектелді. Түркілік идеялар мен түркі халықтарының өзара ынтымақтастық мәселелері ұлт болу санасынан арыла бастады, оның орнына «орыс адамын» меңзететін «советтік азамат» түсінігі сіңіріле бастады. Түркиямен байланыс үзіле бастады, советтік мектептер мен ЖОО-да Түркияны жау мемлекет деп оқытты. Түрік зиялыларының эмиграциядағы мәдени әрекеттеріне шектеу қойдыру үшін, Түркияға саяси қысым жасалды. Баста Ресей, сонан соң Кеңес өкіметі

отарында қалған түркі халықтарына немқұрайлы қарау, жалтару саясаты империяның құлауына дейін жалғасты.

Әдебиет

Ибрагимов М., 2005. Религиозное обновление в тюркском мире (1850-1917): пер. с тур. Мараш Ибрагим. Казань: Иман. 200 с.

Ливен Д., 1999. Русская, имперская и советская идентичность // Европейский опыт и преподавание истории в постсоветской России. Москва. 299 с.

Литвинов М.М., 1938. В борьбе за мир. Москва: Партиздат ЦК ВКП(Б). 196 с.

Akçora Y., 1978. Türkçülük. Türkçülüğün Tarihi Gelişimi. İstanbul: Özdemir Basımevi. 253 s.

Akçuraoğlu Y., 1909. Rusya'da Sâkin Türklerin Hayât-ı Medeniye. Fikriye ve Siyasiyelerine Dair, Sırât-ı Müstakîm, II/39. S. 201-204.

Akçuraoğlu Y., 1906. Meşrutiyet-i Avamiye ve Müsülmanlar. «Kazan Muhbiri». Sayı 34 (8 Fivral). S. 2-3.

Akçuraoğlu Y., 1915. Rusya'da Sâkin Müslümanların Mahalle ve Müftülük Teşkilatı: Bu Teşkilatı İslahata Dair Arzu ve Teşebbüsler. Türk Yurdu, IX/1 (10 Eylül 1331). S. 2752-2756.

Akın R., 2002. Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma devri ve Türkçülük hareketi, 1908-1918. Ankara: Der Yayınları. 320 s.

Andican A. Ahat, 2009. Osmanlı'dan günümüze Türkiye ve Orta Asya. İstanbul: Doğan Kitap. 625 s.

Aydemir Ş.S., 2019. Enver Paşa (Cilt 3) Makedonya'dan Ortaasya'ya. İstanbul: Remzi kitabevi. 672 s.

Bademci A., 2019. Kendi Arşiv Belgelerine Göre 1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi. Basmacılar. Ankara: Kamer Yayınları. 493 s.

Baysun A.R., 2006. Türkistan İstiklal Hareketleri ve Enver Paşa. İstanbul: Doğu kitaphanesi. 222 s.

Bigiev M.C., 1906. Umum Rusya Müsülmanlarının 3'ncü Resmî Nedveleri. Kazan. 243 s.

Bozkurt G.S., 2008. 1905-1907 Yillari Rusya Muslumanlarinin Siyasi Kimlik Arayisi. İstanbul: Doğu Kütüphanesi. 478 s.

Çokayoğlu M.Y., 1972. Eşinin Ağzından Mustafa Çokayoğlu. İstanbul: Yaş Türkistan yayını. 166 s.

Çokayoğlu M., 1927. Türkistan Meselesi «Yeni Türkistan» dergisi. İstanbul. 8 s.

Darga M., 2007. Mehmet Emin Efendi İstanbul'dan Asya-yı Vusta'ya Seyahat. İstanbul. 197 s.

Devlet N., 1987. Dünyada Türklük araştırmaları ve Türkiye. İstanbul: Fatih Yay. 134 s.

Devlet N., 1987. Dünyada Türklük araştırmaları ve Türkiye. İstanbul: Fatih Yay. 134 s.

Ergin M., 1964. Dede Qurqut Kitabı. Ankara: Ankara Üniversitesi basımevi. 217 s.

Erşanın S., 2007. Türkistan'da İslam ve Müslümanlar. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 36 s.

Gaspıralı İ., 1906. Üçüncü Şûrâ-yı İslam. Tercüman Gazetesi (18 Avgust). S. 1-2.

Gökalp Z., 2019. Türkçülüğün Esasları. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları. 182 s.

Hayit B., 1962. Komünist Emperyalizmi Karşısında Türkistan. İstanbul: Toprak Dergisi Yayınları.

Hayit B., 1975. Türkistan Rusya ile Çin Arasında. İstanbul: Otağ yayınları. 437 s.

İbrahim A., Ertuğrul Ö., 2003. Âlemi-i İslâm ve Japonya'da islâmiyet'in yayılması – Türkistan, Sibiryâ, Moğolistan, Mançurya, Japonya, Kore, Çin, Singapur, Uzak Hind adaları, Hindistan, Arabistan, Dâru'l-Hilafe. İstanbul: İşaret. 1288 s.

Kazakbalası G.C., 1980. Göçten Sonra. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. 320 s.

Kırımlı H., 2016. Kırım'daki Kırım Tatar (Türk İslam) Mimarı Yadigarları. İstanbul: Başbakanlık yurt dışı türkler. 880 s.

Kurat A.N., 2014. Rusya Tarihi. Başlangıcından 1911'ye Kadar. İstanbul: Türk Tarih Kurumu. 537 s.

- Lewis B., 2016. İslam ve Batı. Ankara: Akılçelen Yayınları. 352 s.
- Maksudi S., 1934. Orta Asya Türk Devletler. Ankara: Türk Tarihinin Anahatları Serisi. 50 s.
- Mardjani Sh., 1864. Ğurfetü'l-havâkînli 'urfeti'l-havâkîn. Kazan. 36 s.
- Rızaeddin F., 1917. Şeyh Cemaleddin, Şûrâ, X/24 (Dikabr). S. 513-517.
- Rızaeddin F., 1907. İslamlar Hakkında Hükûmet Tedbirleri. Orenburg. 245 s.
- Sabyrgaliev N.B., 2022. Confessional policy of the Russian Empire in the western part of Kazakhstan (mid XIX – early XX centuries). Turkic Studies Journal. 2 (Vol. 4). P. 86-95. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-86-95>
- Sarınay Yu., 2005. Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar). T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Ankara. 277 s.
- Sefercioğlu N., 2005. Tanıdığım Ünlü Türkçüler. İstanbul: Ötüken Neşriyat. 312 s.
- Taneri A., 1983. Türk Kavramının Gelişmesi. Ankara: Ankara Üniversitesi. 262 s.
- Taneri A., 1993. Türk Devletler Geleneği. Dün-Bugün. İstanbul: Milli Eğitim bakanlığı Yayınları. 262 s.
- Togan Z.V., 1981. Tarihte Usul. İstanbul: Enderun yayınları. 350 s.
- Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu bildirimleri: 23-26 Mayıs, 1996. Erciyes Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi. 614 s. ISBN 10: 9758013289.
- Üstel F., 2010. Türk Ocakları (1912-1931): İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği. İstanbul: Karton Kapak. 422 s.

Reference

- Ibragimov M., 2005. Religioznoe obnovlenie v turkskom mire (1850 - 1917) [Religious renewal in the Turkic world (1850 - 1917)]: translation from turkish. Marash Ibragim. Kazan: Iman. 200 p. [in Russian].
- Liven D., 1999. Russkaya, imperskaya i sovetskaya identichnost. Evropeiskii opyt i prepodavaniye istorii v postsovetskoi Rossii [Russian, Imperial and Soviet Identity. The European Experience and History Teaching in Post-Soviet Russia]. Moscow. 299 p. [in Russian].
- Litvinov M.M., 1938. V borbe za mir [In the struggle for peace]. Moscow: Partizdat TsK VKP(B). 196 p. [in Russian].
- Akçora Y., 1978. Türkçülük. Türkçülüğün Tarihi Gelişimi [Turkism. Historical Development of Turkism]. İstanbul: Özdemir Basımevi. 253 p. [in Turkish].
- Akçuraoğlu Y., 1909. Rusya'da Sâkin Türklerin Hayât-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasiyelerine Dair, Sırât-ı Müstakîm [On the Life, Civilisation, Intellectuality and Politics of Turks Residing in Russia, Sırât-ı Müstakîm], II.39. P. 201-204. [in Turkish].
- Akçuraoğlu Y., 1906. Meşrutiyet-i Avamiye ve Müsülmanlar [Constitutionalism and Muslims]. Sayı 34 (8 Fıvral). «Kazan Muhbiri». P. 2-3. [in Turkish].
- Akçuraoğlu Y., 1915. Rusya'da Sâkin Müslümanların Mahalle ve Müftülük Teşkilatı: Bu Teşkilatı İslahata Dair Arzu ve Teşebbüsler [The Municipality and Muftiate Organisation of the Muslims Residing in Russia: Desires and Attempts to Reform this Organisation]. Türk Yurdu. IX.1 (10 Eylül 1331). P. 2752-2756. [in Turkish].
- Akın R., 2002. Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma devri ve Türkçülük hareketi, 1908-1918 [The disintegration period of the Ottoman Empire and the Turkism movement, 1908-1918]. Ankara: Der Yayınları. 320 p. [in Turkish].
- Andican A. Ahat, 2009. Osmanlı'dan günümüze Türkiye ve Orta Asya [Turkey and Central Asia from the Ottoman Empire to the present]. İstanbul: Doğan Kitap. 625 p. [in Turkish].

- Aydemir Ş.S., 2019. Enver Paşa (Cilt 3) Makedonya'dan Ortaasya'ya [Enver Pasha (Volume 3) From Macedonia to Central Asia]. İstanbul: Remzi kitabevi. 672 p. [in Turkish].
- Bademci A., 2019. Kendi Arşiv Belgelerine Göre 1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi [Turkestan National Independence Movement 1917-1934 According to Own Archive Documents]. Ankara: Kamer Yayınları. 493 p. [in Turkish].
- Baysun A.R., 2006. Türkistan İstiklal Hareketleri ve Enver Paşa [Turkistan Independence Movements and Enver Pasha]. İstanbul: Doğu kitaphanesi. 222 p. [in Turkish].
- Bigiev M.C., 1906. Umum Rusya Müsülmanlarının 3'ncü Resmî Nedveleri, Kazan [3rd Official Nedva of the All-Russian Muslims]. Kazan. 243 p. [in Turkish].
- Bozkurt G.S., 2008. 1905-1907 Yillari Rusya Muslumanlarinin Siyasi Kimlik Arayisi [The Search for Political Identity of Russian Muslims in 1905-1907]. İstanbul: Doğu Kütüphanesi. 478 p. [in Turkish].
- Çokayoğlu M.Y., 1972. Eşinin Ağzından Mustafa Çokayoğlu [Mustafa Çokayoğlu by His Wife]. İstanbul: Yaş Türkistan yayını. 166 p. [in Turkish].
- Çokayoğlu M., 1927. Türkistan Meselesi «Yeni Türkistan» dergisi [Turkestan Issue "Yeni Turkestan": magazine]. İstanbul. 8 p. [in Turkish].
- Darga M., 2007. Mehmet Emin Efendi İstanbul'dan Asya-yı Vusta'ya Seyahat [Mehmet Emin Efendi Travelling from Istanbul to Asia Vusta]. İstanbul. 197 p. [in Turkish].
- Devlet N., 1987. Dünyada Türklük araştırmaları ve Türkiye [Turkish studies in the world and Turkey]. İstanbul: Fatih Yay.134 p. [in Turkish].
- Devlet N., 1987. Dünyada Türklük araştırmaları ve Türkiye [Turkish studies in the world and Turkey]. İstanbul: Fatih Yay. 134 p. [in Turkish].
- Ergin M., 1964. Dede Qurqut Kitabı [Dede Qurqut Book]. Ankara: Ankara Üniversitesi basımevi. 217 p. [in Turkish].
- Erşanin S., 2007. Türkistan'da İslam ve Müslümanlar [Islam and Muslims in Turkestan]. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 344 p. [in Turkish].
- Gaspıralı İ., 1906. Üçüncü Şûrâ-yı İslam [Third Shura-Islam]. Tercüman Gazetesi (18 Avgust). P. 1-2. [in Turkish].
- Gökalp Z., 2019. Türkçülüğün Esasları [The Principles of Turkism]. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları. 182 p. [in Turkish].
- Hayit B., 1962. Komünist Emperyalizmi Karşısında Türkistan [Turkestan in the Face of Communist Imperialism]. İstanbul: Toprak Dergisi Yayınları. 36 p. [in Turkish].
- Hayit B., 1975. Türkistan Rusya ile Çin Arasında [Turkestan between Russia and China]. İstanbul: Otağ yayınları. 437 p. [in Turkish].
- İbrahim A., Ertuğrul Ö.p, 2003. Âlemi-i İslâm ve Japonya'da islâmiyet'in yayılması – Türkistan, Sibirya, Moğolistan, Mançurya, Japonya, Kore, Çin, Singapur, Uzak Hind adaları, Hindistan, Arabistan, Dâru'l-Hilafe [The spread of Islam in the Islamic world and Japan - Turkestan, Siberia, Mongolia, Manchuria, Japan, Korea, China, Singapore, Far Hind islands, India, Arabia, Dâru'l-Hilafah]. İstanbul: İşaret. 1288 p. [in Turkish].
- Kazakbalası G.C., 1980. Göçten Sonra [After the Migration]. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. 320 p. [in Turkish].
- Kırımlı H., 2016. Kırım'daki Kırım Tatar (Türk İslam) Mimarı Yarığarları [Crimean Tatar (Turkish-Islamic) architects in Crimea]. İstanbul:Başbakanlık yurt dışı türkler. 880 p. [in Turkish].
- Kurat A.N., 2014. Rusya Tarihi. Başlangıcından 1911'ye Kadar [History of Russia. From the Beginning to 1911]. İstanbul: Türk Tarih Kurumu. 537 p. [in Turkish].
- Lewis Bernard, 2016. İslam ve Batı [Islam and the West]. Ankara: Akılçelen Yayınları. [in Turkish].

Maksudi S., 1934. Orta Asya Türk Devletler [Central Asian Turkish States]. Ankara: 352 p. Türk Tarihinin Anahatları Serisi. 50 p. [in Turkish].

Mardjani S., 1864. Ğurfetü'l-havâkînli 'urfeti'l-havâkîn. Kazan. 36 p. [in Turkish].

Rızaeddin F., 1917. Şeyh Cemaleddin, Şûrâ, X.24 (Dikabr). P. 513-517. [in Turkish].

Rızaeddin F., 1907. İslamlar Hakkında Hükûmet Tedbirleri [Government Measures against Muslims]. Orenburg. 245 p. [in Turkish].

Sabyrgaliev N.B., 2022. Confessional policy of the Russian Empire in the western part of Kazakhstan (mid XIX – early XX centuries). Turkic Studies Journal. 2 (Vol. 4). P. 86-95. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-86-95>

Sarıay Y. 2005 Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar) [Ottoman-Turkistan Relations with Documents (XVI-XXth Centuries)]. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Ankara. 277 p. [in Turkish].

Sefercioğlu N., 2005. Tanıdığım Ünlü Türkçüler [Famous Turkicists I Know]. İstanbul: Ötüken Neşriyat. 312 p. [in Turkish].

Taneri A., 1983. Türk Kavramının Gelişmesi [Development of the Turkish Concept]. Ankara: Ankara Üniversitesi. 262 p. [in Turkish].

Taneri A., 1993. Türk Devletler Geleneği. Dün-Bugün [Turkish State Tradition. Yesterday and Today]. İstanbul: Milli Eğitim bakanlığı Yayınları. 464 p. [in Turkish].

Togan Z.V., 1981. Tarihte Usul [Method in History]. İstanbul: Enderun yayınları. 350 p. [in Turkish].

Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu bildirileri: 23-26 Mayıs, 1996 [Proceedings of the Symposium on the Intellectuals of the Turkic World Who Served the Establishment and Development of the Republic of Turkey: 23-26 May, 1996]. Erciyes Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi. 614 p. ISBN 10: 9758013289. [in Turkish].

Üstel F., 2010. Türk Ocakları (1912-1931): İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği [Turkish Hearths (1912-1931): Turkish Nationalism from Empire to Nation-State]. İstanbul: Karton Kapak. 422 p. [in Turkish].

*M. Egamberdiyev^a

^aAl-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

A.M. Azmukhanova^b

^bL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: aiaz67@mail.ru

Some aspects of cooperation of the Turkic peoples determined in Turkish sources and historiography (the end of 19th – first quarter of the 20th centuries)

Abstract. The end of the 19th - the first quarter of the 20th centuries is characterized by a heavy burden in the history of the Turkic peoples: the policy of spiritual colonization of Tsarist Russia was in full swing, the Jadid and Turkic movements were gaining strength, the Turkic peoples strengthened their solidarity within the framework of these ideas, as a result of two revolutions, the entire structure

of Russia's imperialist policy changed, the Bolshevik policy of atheism, famine and repression was implemented. This period has been comprehensively studied in domestic historiography and its «blank pages» continue to be revealed today. However, this historical period has not yet been studied in the sources and historiography of Turkey, which is a fraternal country. The main sources of the chronological period we have chosen are preserved in the archives of the Prime Minister of the Republic of Turkey, the Ottoman state libraries and the rare collections of the National Library in Ankara. Studies and historiographical bases connected with the problems of the Turkic peoples' cooperation were considered from two perspectives.

The main purpose of the article is a comprehensive analysis of the Turkic peoples' cooperation since the end of the 19th – first quarter of the 20th centuries in Turkish sources and historiography. To achieve this goal, Turkish sources and materials stored in the archives were classified by comparative analysis, and on this basis the problems of Jadid movement, Turkism and Islam, Muslim issues, national identity, and political-cultural struggle based on the principle of historicism were analyzed.

Keywords: Turkey, Ottoman state, Russian Empire, sources, historiography, Turkic peoples, cooperation.

***М.Ш. Эгамбердиев^а**

*^аКазахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан
E-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com*

А.М. Азмұханова^б

*^бЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан
E-mail: aiaz67@mail.ru*

Некоторые аспекты сотрудничества тюркских народов в турецких источниках и историографии (конец XIX – первая четверть XX вв.)

Аннотация. Конец XIX – первая четверть XX вв. характеризуется тяжелым бременем в истории тюркских народов: полным ходом шла политика духовной колонизации царской России, набирали силу джадидское и тюркистское движение, тюркские народы усилили свою солидарность в рамках этих идей, в результате двух последовательных революций изменилась вся структура имперской политики России, была реализована большевистская политика атеизма, голода и репрессий. Данный период изучен в отечественной историографии, но сегодня всесторонне продолжают открываться его «белые» пятна. Этот исторический период еще не изучен в источниках и историографии Турции, которая является братской страной. Основные источники выбранного нами хронологического периода сохранены в архивах Премьер-министра Турецкой Республики, концелярии Османского государства и редких фондах Национальной библиотеки в Анкаре. Исследования и историографические основы, связанные с проблемами сотрудничества тюркских народов, рассматриваются в статье в двух аспектах.

Основная цель статьи – комплексный анализ сотрудничества тюркских народов с конца XIX – первой четверти XX вв. в турецких источниках и историографии. Для достижения поставленной цели турецкие источники и материалы, хранящиеся в архивах, были классифицированы путем

сравнительного анализа и на основе этого были проанализированы проблемы джадидского движения, тюркизма и ислама, мусульманской проблематики, национальной идентичности и политико-культурной борьбы на основе принципа историзма.

Ключевые слова: Турция, Османское государство, Российская империя, источники, историография, тюркские народы, сотрудничество.

Авторлар туралы мәлімет:

Эгамбердиев Мырзахан Шарипбайұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент), әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қарасай батыр көшесі, 95, Алматы, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0002-1022-0483>

Scopus ID: 56027210000

Азмұханова Айман Махсотқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент), Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0001-9535-7851>

Scopus ID: 57192914101

Information about authors:

Mirzahan Sh. Egamberdiyev, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, 95 Karasai Batyr str, Almaty, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0002-1022-0483>

Scopus ID: 56027210000

Azmukhanova Aiman Makhsotovna, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0001-9535-7851>

Scopus ID: 57192914101

Сведения об авторах:

Эгамбердиев Мирзахан Шарипбаевич, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (доцент), Казахский национальный университет имени аль-Фараби, ул. Карасай батыра, 95, Алматы, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0002-1022-0483>

Scopus ID: 56027210000

Азмұханова Айман Махсотовна, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (доцент), Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0001-9535-7851>

Scopus ID: 57192914101